

Savmøllen og prammene fra Æ' Gaf

Nymindegab og tømrerne i første halvdel af 1900-tallet

Af Mette Bjerrum Jensen

Dette er beretningen om en tømrer i Nymindegab, Niels Larsen, der som vinterbeskæftigelse, i mellemkrigsårene og frem til 1960'erne, byggede pramme til fiskeri fra Vestkysten og på den sydlige del af Ringkøbing Fjord. Larsens pramme blev så populære, at mange på egnen fik én, og senere gik de under betegnelsen "gaf-pramme" efter "Æ' Gaf" – gabet (Nymindegab). Håndværket med at bygge disse pramme er i dag genoptaget på Nymindegab Museum.

Nymindegab er en mindre samling huse og sommerboliger ved den sydvestlige spids af Ringkøbing Fjord, ved færgestedet til Holmsland Klit. Omkring år 1900 boede endnu færre her ved udløbet, gabet, mellem fjorden og Vesterhavet. Kroen husede hver sommer feriegæster fra østdanske købstæder, heriblandt en del malere, der nød godt af de motiver, de fandt i den barske natur og blandt den lokale fisker- og bondebefolkning. Over for kroen lå en

Nymindegab set fra nord ca. 1905.
Savmøllen er flyttet ned til tømrer Adam
Rauhes nybyggede hus i baggrunden.
Før lå møllen bag den tomme plads til
venstre i billedet.

oplagsplads, hvorfra strandingsgoods fra Vesterhavet blev solgt. Her kom også en savmølle, hvor strandingsstømmeret kunne blive skåret op.

Tømrerne i Nymindegab i første halvdel af 1900-tallet

Savmøllen blev formodentlig bygget for at opskære strandingsstræ allerede i 1898, hvor Ole Peder Olesen¹ flyttede til Nymindegab efter nogle år i Amerika og senere som gård-ejer i Houstrup. Han opgav dog snart hvervet som savskærer og solgte omkring 1902 savmøllen til sin hustrus fætter, tømrer- og snedkermester Adam Rauhe.² Rauhe byggede hus lidt øst for oplagspladsen³ og flyttede savmøllen her-til for at indrette den til tømrerværksted. Rauhes hustrus halvbror, Niels Larsen, kom i lære hos sin svoger, da han var blevet konfirmeret. Det er netop ham, og hans tømrervirke i Nymindegab, denne artikel vil handle om.

Niels Larsen blev født i 1894 som søn af Niels Larsen og Mine Larsen, hans tredje hustru.⁴ Niels' far døde, inden Niels blev født, og Mine var derfor alene med tre børn, mens hun arbejdede som vaskekone. Efter Niels blev udlært

Nymindegab ca. 1930. Savmøllen til højre, forrest på højre side af vejen Niels Larsens hus, der i dag er en del af Nymindegab Museum, bagved Adam Rauhes.

Turister færges over Nymindegabet omkring 1915.

hos Adam, rejste han væk fra Nymindegab, blandt andet for at springe soldat i 19 måneder omkring 1914.

Hjemme igen fortsatte han sin tømrergerning hos Adam Rauhe. Han blev forlovet i 1919 og siden gift med Anna Grønlund i 1921. To år senere havde parret sparet op til at bygge et hus på en del af Adam Rauhes grund. Niels havde så travlt som tømrer det forår, at der kun var tid til at gøre køkkenet og et værelse klar til, at de kunne flytte ind med deres to måneder gamle søn.⁵ Niels fik lavet en kommode, seks stole og senge, så de kunne flytte ind, men der gik et stykke tid, inden stuen var færdig, og huset malet – og den fine stue tog endnu længere tid at få indrettet. Træet til skænken blev købt på strandingsauktion og tørret. Niels fik 75 øre i timen i de første år, de var gift, men de klarede økonomien uden at tage lån eller købe på afbetaling, heller ikke til huset.

Det var især sommerhusbyggeriet, der gjorde det til en travl forretning at være tømrer i Nymindegab, og Rauhe havde i perioder to lærlinge. Det var vinden, der bestemte, om der kunne savs træ eller ej. Om sommeren kunne der gå måneder, hvor de ikke fik savet, og så høvlede de i stedet. De lavede det, de kunne, når der var vind. Niels

overtog møllen fra Adam Rauhe i 1925 eller -26 og grunden, hvorpå møllen ligger, købte Niels i 1930. De første par år fortsatte Niels med at arbejde uden el. Der var ganske vist kommet elektricitet til Nymindegab allerede i 1922, men Niels og Anna havde ikke råd til indskuddet og klarede sig med petroleumslamper i det nye hus. Når det blæste, kørte savmøllen, og så blev der savet både nat og dag. Niels kunne dog godt mærke, det ikke gik kun at kunne save, når vinden ville det, så i 1928 fik de kraft i huset og ovre i værkstedet.

Niels begyndte kort efter sit bryllup at bygge pramme på forespørgsel, og snart byggede han en eller to pramme hver vinter, i år med særlig stor efterspørgsel kunne han endda nå at bygge tre. Om prambyggeriet var et hverv, han overtog fra Adam Rauhe står hen i det uvisse, men det er ikke usandsynligt. Pramme var i mellemkrigsårene et arbejdsredskab langs fjorden, men allerede sidst i 1800-tallet var de formodentlig uundværlige, når der skulle trækkes vod efter madding til det store forårfsfiskeri, som mange af

Mange af Nymindegabmalerne byggede hus på Redningsvej. En af dem var Emily Pritchard, der muligvis er kvinden på billedet her. Adam Rauhe var højst sandsynligt tømrermester på de fleste af byggeprojekterne.

Tømrermester Adam Rauhe havde mange opgaver for de nye sommergæster og var medunderskriver på de første byggevedtægter på Redningsvejen.

Nymindegabmalerne har skildret. Prambyggeriet havde nok mange år på bagen, da Larsen begyndte at bygge sine pramme – men enhver prambygger omkring Ringkøbing Fjord har lavet pramme på sin særlige måde, så de forskellige typer har deres egne kendetegn. Niels byggede sine med lodretstillede brædder i agterspejlet og med en profilhøvlet rille på oversiden af tofterne.

Niels og Anna Larsen foran savmøllen i Nymindegab med to af deres tre børn. Bemærk det krumvoksede fyrretræ, der skal blive til spant i en pram.

Niels' kone Anna Larsen har fortalt, hvordan hovedparten af prammene blev brugt til tungefiskeri til havs, dog kystnært og med en kort line. Prammene blev altid bygget med to sæt åregæfles, for "når de var på æ hav, og de skulle ro op over revlen, så skulle der være to til." Det kunne dog også lade sig gøre at fiske alene: "De kunne have en line, inde på stranden kunne de sætte en pæl, så kunne én mand ro den [linen, red.] ud. Men det skulle være forfærdeligt stille vejr, fuldstændig slæk, så kunne det lade sig gøre."

Også egnens nytilkomne turister benyttede sig af prammene om sommeren, og nogle af stedets første sommerhusbeboere erhvervede sig en pram.

Niels Larsens gafpramme

Prammene, som Niels Larsen byggede, var næsten fladbundede. Ved byggeriet blev den helt flade bund spændt lidt ned ved hjælp af en pæl spændt fra værkstedets loft og ned mod prambunden. Den skulle "snøres op", som man kaldte det, og til det var man to mand. Prammene blev bygget i grantræ for at sikre, at de blev lette. Træet skulle være så knastfrit som muligt, og Niels Larsen var nøjeregnende med kvaliteten af det træ, han hentede hos træhandlen. Ellers var Niels Larsen ikke krævende hvad angik byggematerialer til prammene. Han var tømrer med en praktisk tilgang til bådebyggeriet og stillede ikke særlige krav til lange planker, ligesom han ikke overholdt almindelige "regler" blandt bådebyggere om bræddernes retning på agterspejlet, for eksempel. Larsens pramme byggedes efter en simpel skabelon, der tilpasses længden på de

Niels Larsen foran savmøllen.

Prambyggeri omkring år 1900. Maleri af Jakob Hübschmann.

forhåndenværende brædder og kundens ønsker, og som tegnedes op med blyant på resttræ. Øjemålet har sandsynligvis været flittigt i brug. Spanterne i Larsens pramme var i fyrretræ, og netop disse er et kendetegn, der adskiller Larsens pramme fra andre fjordpramme. Efter aftale med plantøren hentede Larsen krumvoksede grene i de vindblæste plantager rundt om Nymindegab. Efter et halvt års tørring kunne de høvles til spantræ, der i kraft af den naturlige krumning fik en høj brudstyrke.

Anna Larsen har fortalt, hvordan båden blev klinkbygget, når bunden var spændt op: "Så begynder de forneden at sætte brædder til, og de skal jo bues. De bliver presset ind, sådan, gradvist. Så går det sådan opad. Så bliver de samlet med klinksøm, med en lille rund skive indvendig. Han havde jo lavet et hul med et bor. Så nappede han den af, så han lige kunne hamre den lille ind, så det blev fuldstændig tæt." Tit spurgte Niels børnene, om de kunne holde klinksøm, og så sad de på en kasse en hel eftermiddag og hjalp til." Larsens pramme blev ikke kalfatret, det var ikke nødvendigt, da "det hele var fuldstændig tæt, høvlet til".

Pramsejlad ved den gamle Vesterhavn, ca. 1960.

Niels Larsens værksted i savmøllen før restaureringen. Bemærk den påbegyndte pram til højre.

De færdige pramme var altså ikke alene forholdsvis lette på grund af grantræet, men også ret solide og tætte på grund af de krumme fyrrespanter og Niels Larsens kvalitetskontrol og omhyggelighed. Måske netop derfor blev Larsens pramme så populære, at tømreren efterhånden var sikret fast vinterarbejde i værkstedet. Som Anna Larsen fortæller, gik rygtet, at "Det Niels Larsen laver, det er god kram". Anna fortalte: "Der kom et par mænd ned oppe fra Bjerregård, det er heroppe vestpå. 'Ja, men vi vil da gerne have en båd'. De hører til, der er en, der har fået en båd, og den var han møj godt tilfreds med. Det blev altså sådan, at hver vinter lavede han en båd, og han lavede også to, men han ville ikke lave flere, end han kunne passe sit tømrerarbejde. Tre var stort på en vinter, da havde han travlt. De kom helt nede fra Henne af. Og op ad Hvide Sande... Alle her ved Æ' Gaf, de havde da en båd, som Niels havde lavet."

Populariteten til trods blev Niels Larsen ikke velhavede af prambyggeriet. Især i starten kostede en båd næsten ingenting. Niels Larsen byggede pramme i fyrre år, fra den første tog form omkring 1926-27. 70 både skal han nok have bygget. Men en dag svigtede helbredet, og Anna levede som enke i huset de sidste mange år.

Anna Larsens hus før o. 1990. Savmøllen før restaurering – og uden vinger.
Foto: Michael Trier Aagaard.

Anna Larsens hus og tømrerens værksted

Da planerne for et nyt museum i Nymindegab tog form omkring 1993, blev Niels Larsens hus tænkt ind som en del af et frilandsområde til museet. Det indgik også i planerne for museet, at byggeriet af Niels Larsens gafpramme skulle genoptages og værkstedet i savmøllen genetableres. På det tidspunkt boede Anna Grønlund Larsen stadig i huset, som hun havde gjort det i 70 år, men hun var interesseret i at museet skulle overtage stedet. Det var derfor oplagt at interviewe Anna, og emnet, der var i fokus, var tømrerens arbejde i møllen, og i særdeleshed med at bygge pramme. Annas personlige erindringer ligger til grund, ikke kun for denne artikel, men for meget af den formidling, der sker på Nymindegab Museum.

De oprindelige planer blev gjort til virkelighed da Nymindegab Museum åbnede i 2006, så i dag er savmøllen genindrettet og huser et "gaflaug", der bygger pramme efter Larsens model, ligesom museumsgæsterne kan komme ind i Annas stuer og drikke en kop kaffe fra Madam Blå.

Museet er opført i og som tilbygninger til snedkermester Rauhes gamle hus, mens tømrer Larsen-familiens hus er indrettet som et eksempel på livet i Nymindegab,

med en sammensat husholdning af selvforsyning, fiskeri og håndværksarbejde, der gav mulighed for at klare sig på Vestkysten.

Gaf-pram byggeriet genoptages

Museet for Varde By og Omegn fandt før restaureringen af tømrerværkstedet i møllen hundredvis af ting og sager: Skabeloner og skitser, blandt andet til pramme, bistader og save foruden en masse bøjede søm og tjæreslatter, som Larsen havde gemt til en anden god gang. Der lå også en gammel prambund, næsten færdig på nær en lille stump, der manglede at blive savet til. Dér slap Larsen sit arbejde – og ved hjælp af den næsten færdige bund er arbejdet med at bygge pramme nu igen taget op.

Værkstedet er atter indrettet med en båndsav. Siden 2007 har et laug genoptaget tømrerens vintersyssel med at bygge de såkaldte "gafpramme" efter tømrer Larsens model. Gaf-lauget har frem til 2013 bygget tre pramme, der om sommeren ligger i Vesterhavn ved Nymindegab

Gaflauget får kaffe i Anna Larsens stue på Nymindegab Museum. Fastelavn 2010.

Prambyggeriet er stadig (også) en vinterbeskæftigelse. Gaflauget vinter 2010.

Et stolt gaflaug med den første færdige pram forår 2009.

og kan benyttes af museets gæster. Desuden har laudet bygget et par skydepramme efter en model, der også blev brugt på Ringkøbing Fjord. Den første gafpram blev bygget på mål efter den sidste, rigtige Niels Larsen pram, der endnu ikke var gået til eller havde endt sine dage indpakket i glasfiber. Prammen blev for år tilbage "fundet" ved Fahlen, og hjemtaget først til Ringkøbing-Skjern Museum, der, i forbindelse med at prambyggeriet blev genoptaget, overdrog prammen til Museet for Varde By og Omegn. Desuden er den tilbageværende bund i møllen blevet opmålt og sammenlignet med den sidste færdige pram.

Prammene bygges med lodretstående planker på agterspejlet, som Larsen også gjorde det – en finesse, der har

mødt stor skepsis hos bådkyndige, men som fungerer fint i praksis. I modsætning til Larsens bliver de nye pramme kaldet i spejlet, mens bundens brædder sættes så de tætnes ved brug. De første pramme blev bygget med galvaniserede søm, men de er efterhånden svære at skaffe. Tofterne er det eneste på prammene, der smykkes med en ekstra detalje, en lille langs toftes forkant, der også var en Larsen-signatur. Til slut males prammene med træbjæver og hvid linoliemaling. Prammene var i sin tid primært robåde, men vi kender til i hvert fald ét eksempel på, at en gafpram har haft mast. Derfor har gaf-laget forsøgt sig med at rigge en af prammene til med sejl.

Medarbejdere ved Nymindegab Museum på tur i en gafpram. Prammene ligger i Vesterhavn, og kan lånes af museets gæster.

Stort tilløb til søsætningerne af museets gafpramme understreger at det har betydning for det lokale samfund at forsætte et lokalt håndværk.

*Efter færdigrestaurationen er savmøllen
en af ganske få stokmøller i Danmark,
og atter et vartegn i Nymindégab.*

Selvom laugets medlemmer kan være stolte af de færdige gafpramme, er det dog tvivlsomt, om prammene har samme kvalitet som Larsens. Som hans kone udtrykte det: "Der er mange, der har prøvet på at bygge pramme, men de har aldrig fået det resultat af det, som min mand han fik..."

Savmøllen

Som værksted var savmøllen i brug til Niels Larsens død, men møllevingerne blev allerede afriggede, da tømrerværkstedet fik indlagt strøm i 1928. Anna og børnene af familien husker, at vingerne indtil begyndelsen af 1930'erne lå bag savmøllen. Værkstedet blev senere indrettet med en skillevæg og anvendtes efter Niels' død også som garage.

Den bærende møllekonstruktion og værkstedet blev sat i stand til 2006, da Nyminddegab Museum blev bygget. Vingerne og møllehatten blev imidlertid først sat på i juni 2013.

Møllen er en stokmølle med automatisk krøjning, styret af et stort haleror. De seks vingers klapper er bygget med en selvsvikningsmekanisme, der reguleres af en "edderkop". Stokken er placeret centralt i en firkantet bygning, der er bygget rundt om fire bjælker, der bærer møllen. Bygningen har indeholdt savværksted, og der har været et udskud til opbevaring placeret på bagsiden i forhold til beboelseshusene. Bygningen var oprindeligt bygget af drivtømmer og forhåndenværende materialer, dvs. brædder i uens bredde og forskellige størrelser af vinduer men fremstår efter restaureringen med ensartede byggematerialer. Møllebygningen er sortmalet, mens hatten har tagpap. Vingerne klapper er tjærede.

Vingerne betjenes fra en platform placeret over værkstedet. Vingerne bremses ved hjælp af et lod, når de ikke er i brug. Når møllen startes, løftes loddet fri med et håndtag. Et andet håndtag regulerer klapperne manuelt til en position, hvor de fanger vingen. Omvendt når møllen skal standses: Så reguleres klapperne ind ved hjælp af håndtaget, til de slipper vinden. Når vingerne har den rette position i forhold til vindstyrken, vil akslen dreje rund med

Fakta om savmøllen

Formål: Bygget som savmølle før 1900 og fungerede som sådan indtil 1928. Restaureret i 2006-13.

Type: Stokmølle med klapper med selvsvikningsmekanisme og automatisk krøjning ved hjælp af haleror.

Afrigget: i 1928.

Ejere:

Sidst i 1800-tallet: Ukendt håndværker i Nyminddegab, der brugte den til at opsave drivtømmer.

1908 - ca. 1926: Tømrer- og snedkermester Adam Rauhe

Ca. 1926-1993: Tømrermester Niels Larsen og hustru Anna Larsen

Siden 1993: Fonden Nyminddegabmalerne. Siden 2006 udlejet til Museet for Varde By og Omegn, der driver Nyminddegab Museum.

Møllen er restaureret af arkitekt Steffen Søndergård.

Møllevinger, møllehat osv. er bygget og påsat af møllebygger Jens Jørgensen, Faxe Ladeplads.

få omgange i minuttet. Møllen kan som nævnt regulere sig selv i forhold til vindstyrken, men skulle der i en særlig situation blive brug for at bremse den, kan dette lade sig gøre manuelt ved hjælp af stangen med bremseloddet.

På trods af at det var almindeligt i begyndelsen af 1900-tallet at bruge stokmøller til at producere strøm, regner vi med, at der i savmøllen i Nyminddegab har været direkte træk fra et træhjul med metalskinne placeret på akslen over til saven. Dette træhjul var blandt de genstande, vi fandt i tømrerens værksted. Det er atter sat på mekanismen, og når det drejer rundt, er det i øjeblikket det eneste synlige tegn inde i værkstedet på, at møllevingerne kører. Udefra er vingerne dog helt anderledes synlige, når de roterer og tjener deres nye formål: At trække publikum ind på museet.

Møllen betjenes af et nyoprettet mølle-laug, og det er håbet og planen, at møllevingerne skal køre i mags vej, så ofte det kan lade sig gøre – først og fremmest i turistsæsonen fra juni til september. Kommer man torsdag eftermiddag, hvor der som regel bygges pramme i møllen, er der størst chance for at se vingerne i sving. Savmøllen i Nymindegab er igen blevet byens signatur, og restaureringen og brugen af møllen er igen en væsentlig identitetsmarkør for stedet – hvad enten, man er lokal beboer, eller en af de turister, der kører gennem byen på vej til eller fra Holmslands Klit.

Mette Bjerrum Jensen kan kontaktes på mbj@vardemuseum.dk.

Artiklen bygger på et interview med Anna Grønlund Larsen, foretaget d. 19. juni 1991 af Mariann Ploug, Museet for Varde By og Omegn, samt på et notat om savværket og tømrerne i Nymindegab, skrevet af Knud Christensen,

Blaabjerg Lokalhistoriske Arkiv. Desuden har bådbygger Olav Martinsen, Ringkøbing-Skjern Museum, bidraget med oplysninger om prambyggeriet.

Noter

1. Ole Peder Olesen, født 1869 i Houstrup, gift 1893 med Dagmar Bloch, datter af Søren Bloch og Betty Rauhe, Henneby.
2. Adam Rauhe 1875-1964 fra Lønneklint/Vesterlund, gift 1905 med Kirstine Larsen 1877-1931 fra Hejbøl, Lønnehede. Oplysninger fra upubliceret notat af Knud Christensen, Blaabjerg Lokalhistoriske Arkiv.
3. Rauhes hus blev bygget på den matrikel, der i dag er Nymindegab Museum, og udtrykket fra det oprindelige hus er brugt i museets nye indgangsparti.
4. Adam Rauhes hustru Kirstine Larsen var datter af Niels Larsen og hans anden hustru, Jane Jensen.
5. Interview med Anna Grønlund Larsen. Hun fortæller, hvordan hun fødte parrets ældste søn 4. marts 1923, og de kunne flytte ind i eget hus 4. maj.

Larsens lille hus var rammen om tømrerfamiliens liv om vinteren, når prammene blev bygget i savmøllen. Nu bruges huset mest om sommeren til formidling på Nymindegab Museum.

